

härskning och disciplin, ordning, måttlighet och sköt-samhet. Bildningscirkelns uppgift skulle, som han uttrycker det, vara ett inre civiliseringsprojekt. Den utgjorde också, menar han, en form av medborgarträning där arbetaren bl.a. skulle lära sig att värdera såväl sin samhällsposition som sin familj.

Utifrån sina analyser av de fyra fallen argumenterar Lundgren för att cellfängelset, vetandet om brott och brottslingar, den uppsökande fattigvården samt bildningscirkeln uppstod med utgångspunkt liknande frågeställningar och principer. De betraktades alla som innovationer för att komma till rätta med ett nytt slags moderna problem med hjälp av nya moderna och rationella tekniker. Problemen som dessa innovationer skulle hantera definierades som sociala till sin karaktär och åtgärdsprogrammen syftade till att åstadkomma en inre disciplinering eller självreglering hos dem som blev föremål för dem. De byggde på en uppfostringslogik som har som gemensam nämnare att den moraliska kontrollen skulle upprätthållas genom självreflexion och självdisciplin. Och det är just detta som Lundgren vill visa med sin studie, att de olika program för moralisk fostran av fångar, fattiga och arbetare som han studerar är relaterade till varandra och att de är uttryck för uppkomsten av "det sociala" och för den rationalitetsform som på engelska kallas "liberal governmentality".

Det har varit ett nöje att läsa Lundgrens välskrivna avhandling, bl.a. för att den behandlar en intressant men lite bortglömd tidsperiod som skulle kunna beskrivas som tidig svensk modernitet. Hans slutsatser är egentligen inte särskilt revolutionerande och hans argument knappast överraskande. Som sociolog känner man mycket väl igen de teoretiska resonemangen och analyserna inte bara från Foucaults arbeten, utan också ifrån exempelvis Norbert Elias studier av hur människan under civilisationsprocessen successivt har internaliserat samhälleliga betedenormer och därmed utvecklat sin förmåga att ge akt på och övervaka sig själva. Men det viktiga i sammanhanget är hur Lundgren tillämpar teorierna på den tidsperiod och de fall som han studerar och det är här styrkan i avhandlingen ligger. Den lyfter på ett förtjänstfullt sätt fram logiken bakom några omfattande och historiskt betydelsefulla diskussioner av samhällsfrågor som präglade en viktig period i det moderna Sveriges utveckling. I detta avseende uppfyller Lundgrens doktorsavhandling väl den förhoppning jag brukar ha på idé- och lärdomshistorisk text. Den är bildande.

Fredrik Miegel, Lund

Rosemarie Fiebranz: *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Studia Historica Upsalien-sia 203. Uppsala universitet 2002. 400 s., ill. English summary. ISBN 91-554-5269-8.

Bjuråker i Hälsingland var vid mitten av 1700-talet ett agrarsamhälle som, i likhet med resten av Sverige, inte förändrats väsentligt sedan medeltiden. Hundra år senare hade omfattande förändringar ägt rum och industrialiseringsprocessen var ett faktum. Befolkningen mer än tredubblades, från ca 1 000 till 3 500, en större ökning än genomsnittet i landet. Utvecklingen gick från en homogen bondebefolkning till en stark polarisering mellan skattebönder och jordfattiga och jordlösa. Andelen bönder i Bjurås var ändå större än i landet i övrigt.

Den särpräglade agrara hushållningen i norra Hälsingland hade länge kombinerats med långväga handel och andra bisysslor. Nu ökade linneproduktionen och järnbruk etablerades, som erbjöd nya utkomstmöjligheter. Gamla mönster för hur arbetet och egendomsrelationerna skulle organiseras inom jordbruk och skogsbruk omvandlades efter hand. Rosemarie Fiebranz syfte är att undersöka förutsättningarna för denna process sedd ur det lokala perspektivet. Kunde människor själva påverka omvandlingsprocessen? Vilka ramar satte de kulturella och sociala villkoren för människors val och handlingar? Vilken roll spelade genusordningen för de val som träffades?

Genusordningen/relationen, dvs. konstruktionen av kvinnligt och manligt och maktrelationen mellan kvinnor och män, studeras via arbetsdelningen mellan könen, genusarbetsdelningen, och maktförhållandena i hushållet. I tidigare forskning har protoindustrialiseringens effekter på hushållen behandlats ingående ur perspektivet hur denna har påverkat arbetsdelningen mellan kvinnor och män. Man har hävdats att det skett en uppluckring såtillvida att män börjat utföra kvinnoarbete i syfte att frigöra sina hustrurs arbetskraft för lönearbete. Kvinnors position antas härmed generellt ha förbättrats. Fiebranz vill vända på frågeställningen och undersöka vilken betydelse genusarbetsdelningen haft för den protoindustriella utvecklingen. Hon tar sin utgångspunkt i hushållet och undersöker människors agerande med hjälp av begreppen hushållsstrategi, hushållsposition och positionsmakt. Man kan inte förutsätta att hushållet var en enhet med ett gemensamt mål, resonerar hon, och det kan finnas motsättningar och

motstridiga intressen. Hushållsstrategierna är resultatet av en sammanjämkning kring intressekonflikter utgående från kön, generation och position.

I kapitlen 2 och 3 presenteras undersökningsområdet, dess bebyggelsehistoria och förindustriella näringar, befolkningsökning och sociala omvandling. Här tecknas bilden av en relativt välmående vidsträckt socken med gles bebyggelse och skog i norr och en tätbebyggd centralbygd med odlingsmark i söder. Fäbodarna i norr, de s.k. bodlanden, karakteriserades av att de inte bara användes för betesdrift och ängsbruk utan även till åkerjord. Boskapsskötsel och jordbruk dominerade under 1700-talet, men viktigt för socknens välstånd var handeln och hantverket – framförallt linnevävning för avsalu – men även kolning, tjärbränning och bondesågning åt järnbruken. Beskrivningar av de materiella förutsättningarna utgör en fond för den fortsatta analysen.

I kapitel 4, ”Arbetsdelningen som genusordningens uttryck”, rekonstrueras den arbetsdelning mellan kvinnor och män som rådde vid undersökningsperiodens början. Källor är här folklivsskildringar, sockenbeskrivningar och reseskildringar, de mest använda är landshövdingen i Västernorrland Abraham Örnskölds sockenbeskrivningar (1762–1769) och prosten Olof Bromans Glysisvallur (1733, 1747). Dessa normativa källor analyseras av Fiebranz med stor skicklighet, kritisk sans och uppfinningsrikedom. Hon kan ur dem kondensera såväl generella mönster som lokala variationer. Den bild de ger av arbetsdelningen uttrycker ett ideal, men avslöjar samtidigt praktiken som fångas upp i uttryck som att kvinnor ”måste” arbeta, vara ”behjälpliga”, kvinnor kunde inte ”undslippa” o.dyl. Praktiken kan därför tolkas som undantag från normen. Förvisso är beskrivningarna av mäns arbetsuppgifter de mest detaljerade. I de manliga beskrivarnas ögon flyter kvinnornas arbetsuppgifter samman ”till ett mer eller mindre ständigt pågående bakgrundsbrus”. Detta förhållande, liksom sättet att beskriva, säger något om maktrelationer och om genusordningen i ett vidare perspektiv, konstaterar författaren.

Fiebranz ringar in genusanknutna ”ansvarsområden” och visar också att vissa verktyg uppfattas som ”ägda” av endera könet. Hästen var ett utpräglat manligt ansvarsområde. I hela Norden fanns en stark genusåtskillnad mellan hästarbete och övrig djurskötsel. Hästen var ett centrum för ett mycket vidare ansvarsområde – den garanterade långväga rörlighet, den var en statussymbol och ett uttryck för manlig makt. Häs-

tarna värderades högre än kor, något som kunde yttra sig även i fördelningen av foder; det bästa fodret skulle ”sparas” åt hästen. Hästen var synlig för omgivningen och måste se stark och välhållen ut. I ansvarsområdet runt hästen ingick alla de sysslor där den utnyttjades som dragare, för vedkörning etc., att laga åkdonen, framkomligheten genom väghållning, plogning. Männen spann t.o.m. tömmarna själva på särskilda tömslåndor. Kvinnor kunde överskrida ”hästgränsen” när männen var borta och ta tömmarna, men det uppfattades som ett gränsöverskridande, som behövde urskuldas av iakttagaren som ett nödtvång.

Sådd, skörd och tröskning var männens ansvar, men områden där kvinnor deltog. Prosten Bromans beskrivning visar en generell förändring i skördearbetets genuskodning – från skära för kvinnor till lie för män. Men i Bjuråker på 1700-talet skar mannen säden med skära och kvinnor kunde använda lien. Genuskodningen framgår av skördearbetets organisering – det var omöjligt för en man att gå efter en kvinna och binda säden eller samla ihop det slagna höet. Flexibiliteten fungerade bara åt ett håll i genusordningen. Kvinnor deltog även i gödselspridning, tröskning, höbärgning och timmerkörning. Husbyggnad, reparationer, gårdselbyggande och dikning var manliga ansvarsområden där kvinnor inte var behjälpliga.

Kvinnors ansvarsområden var förutom korna övriga kreaturskötsel, omsorgsarbete, textiltillredning, matberedning i vid mening (framställning av mejeriprodukter, ölbrygging etc.), tvätt, rengöring, lappning och lagning. Detta uppfattade de också själva som självständigt utövat ansvar. Rensning av ogräs, plockning av stenar o.dyl. var också kvinnligt kodat. Ansvar för elden var en av kvinnornas viktiga uppgifter. Kvinnor bar in veden och såg till att elden inte slocknade; männen ansvarade för huggningen och att veden transporterades till gården. Mannen skulle samla resurser och kvinnan hushålla med dem och ett vanligt klagomål från mannens sida var att det gick åt för mycket ved. Han hade rätten och makten att ifrågasätta kvinnans sätt att sköta sitt ansvarsområde.

Kvinnoarbetet pågick i ett ständigt flöde, slår Fiebranz fast, utan att männen behövde intressera sig för det så länge kvinnorna var fogliga. Antagandet om en arbetsgemenskap i agrarhushållet stämmer dåligt. Inte heller kan man dra slutsatsen att kvinnors självständighet inom sina ansvarsområden automatiskt gav dem mer makt och inflytande i hushållet. Hierarkin var inbyggd i ansvarsområdenas rangordning.

Fiebranz finner vidare att talet om den stora flexibiliteten i arbetsdelningen är något av en synvilla. Visst arbetade kvinnor och män tillsammans och vid behov med varandras sysslor, men den till synes förekommande flexibiliteten kombinerades med uppfattningar om de båda könen olika status och maktbefogenheter i arbetet, liksom att arbetsvillkoren i hög utsträckning var genusanknutna. Arbetsdelningens symboliska innebörd medförde att kvinnor och män uppfattade sitt arbete i enlighet med den genusåtskillnad som den innehöll.

Husbondepositionen och positionsmakten som var förbunden med denna uttrycktes i arbetsdelningen som ett övergripande beslutsansvar för jordbruksarbetets organisering. Genusarbetsdelningen reproducerade därmed genusordningens grundpremiss, åtskillnaden och maktrelationen mellan könen.

Kapitel 5 "Hushållsstrategier och genusarbetsdelning, en övergripande bild" syftar till att bygga upp kunskap om de lokala förutsättningarna som ligger till grund för en analys av hur norm och praktik förhöll sig till varandra och påverkade handlandet. Här används framgångsrikt en mikrohistorisk metod som gör det möjligt att teckna en helhetsbild, "thick description", där kulturella, sociala, politiska och ekonomiska aspekter är invägda samt att fånga nyanser och motsägelser. Det är en analys av individerna som aktörer i deras specifika livsmiljö. Författaren gör en studie över jordinnehav, social skiktning, näringarnas omfång och förändring på socken-, by- och hushållsnivå. Denna blir möjligen onödigt detaljerad och omfattande och bryter därmed framställningen, som annars är fördömligt strukturerad.

Hushållsstrategierna förändrades omkring sekelskiftet 1800 vad gäller större gårdar – de hölls inte längre samman vid generationsskiftet. Samtidigt upplevde Bjuråker, i förhållande till övriga Sverige, en snabb och genomgripande fragmentarisering av jordinnehavet. Det skedde en dramatisk förändring av hushållens beskattade jordinnehav. Antalet brukningsenheter mer än fördubblades medan genomsnittstorleken på skatteinnehavet nära nog halverades. Men fragmentariseringen inriktades mot jordfördelning och överföring inom släkterna och man kunde därmed möta trycket från befolkningsökningen. Hemmansklyvningen skedde emellertid inte i bolbyarna utan i bodlanden och fler ungdomar kunde förses med jord och nya hushåll kunde bildas. Förändringen går från en egalitär till en polariserad situation, men fler hushåll fick tillgång till

jord, vilket visade sig ha betydelse för hushållsstrategierna och genusarbetsdelningen.

Inkomstmöjligheterna inom linnenäring och bergsbruk studeras på hushållsnivå och i ett livscykelperspektiv utifrån ett urval hushåll under 1800-talets första hälft. Försörjningsmönstren visar att kvinnornas ansvarsområden i jordbruket vid behov utvidgades. Männens kolning och kolvedhuggning måste utföras på de tider som passade bruket och var dessutom säsongbundet. Kvinnornas tillgänglighet för linhanteringen minskade under dessa perioder eftersom de var mera bundna av jordbrukssysslor. När linnevävningens ställning som biinkomstkälla därmed blev svagare påverkades kvinnornas ansvarsområden. Hushållens marknadsanknytning försköts från ett kvinnligt till ett manligt ansvarsområde, kolningen, mot vad som kan beskrivas som en slags manlig familjeförsörjare i kombinationen av marknadsrelationer och subsistensjordbruk. Analysen visar vidare att en stor produktion av linneväv i ett hushåll inte stod i motsättning till arbete åt bruken. Det fanns således en arbetsdelning i hushållet som möjliggjorde en kombination som var avhängig råvarutillgång, arbetskraftens numerär och kön samt tillgång till verktyg och hjälpmedel såsom linberedningsverk och dragare.

Momenten i linberedningen var olika genuskodade. Bråkningen var manlig eftersom det var en tung syssla när den utfördes för hand – en stor träklubba slogs mot linet som lagts på en sten. Skäktningen var kvinnligt kodat – en träkniv svingades mot det upphängda linet. (Ute i Europa har arbetsdelningen varit den motsatta.) Denna arbetsdelning bibehölls även efter linberedningens mekanisering med vattendrivna linberedningsverk. Förvaltandet, planerandet, byggandet och ägandet av linberedningsverk var en angelägenhet för männen i egenskap av hushållsföreståndare och husbönder. Männen ägde såväl linhamrarna, skäktarna som linet, medan kvinnorna ansvarade för en stor del av arbetet, men de hade inte makt över tillskapandet och förvaltningen av de tekniska resurserna för arbetet. Maktrelationerna i hushållet knutna till arbete och egendom reproducerades således i samband med införandet av ny teknik.

Utvecklingen inom linnenäringen bidrog till en ökande efterfrågan på kvinnlig lönearbetskraft. Från att ha varit en "välståndsinriktad" binäring för bondehushållet blev den efter hand till en nödvändig inkomstkälla för jordlösa och jordfattiga hushåll. Männens arbete för järnbruket förekom i bondehushållet sparsamt under

andra hälften av 1700-talet, och gav sporadiska extra-inkomster. Efter 1820 började det bli ett mer permanent inslag i försörjningsstrategin inom vissa bondehushåll. Linnenäringen och järnbruksarbetet samexisterade därmed i arbetsorganisationen i många hushåll och var avhängig hushållens könssammansättning, fas i livscykeln och marknadssituationen. Avgörande för handlingsstrategin tycks ändå ha varit släktgårdens bevarande. Järnbruksarbete blev andrahandsval i bondehushållen om männens arbetskraft inte kunde undvaras i jordbruket. För de jordfattiga hushållen var jordbruksarbetet och kreatursskötseln också länge en bas som vid behov och förutsättningar varvades med järnbruk och linnevävning.

I linneberedningen deltog männen således i de inledande jordbruksanknutna momenten. Kolning och transporter knöts till det manliga hästansvarsområdet då järnbruken efterfrågade arbetskraft. I de hushåll som saknade häst kunde männen inte utnyttja situationen vid järnbruken utan man kan se hur de istället deltog i linneberedningens kvinnliga arbetsområden, skäktingen men även vid spinrockar och vävstolar.

I kapitel 6 "Närbilder av hushållsstrategier och genusarbetsdelning" undersöks genusordningen med hjälp av egendomsöverföring vid generationsskifte samt äktenskapskonflikter. Här ger den mikrohistoriska metoden den bästa utdelningen. Egendomsöverföringen rekonstrueras för fem generationer i åtta hushåll. Närbilderna visar att föräldrarna under sin livstid fattade beslut om vilket av barnen som skulle överta gården. Det har funnits en norm för hur hemmanen skulle överföras mellan generationerna. Far-son-kedjan var det vanligaste, "släktgårdar", och sonen köpte formellt gården. Den äldste sonen hade en gynnad ställning och döttrar en missgynnad. Dotter och måg övertog om son saknades; mågen disponerade därmed hustruns arvejord. Döttrarna förväntades få tillgång till jord genom giftermål; de ärvde istället nyttigheter – ko eller uppbyggd säng. De jordfattiga hade en strategi som ledde till successiv hemmansklyvning och ett allt mindre jordinnehav.

Berättelser om äktenskapskonflikter ses som uttryck för en rådande diskurs om hushållsrelationer. Endast 21 fall behandlades i kyrkorådet under den undersökta hundraårsperioden och mer än hälften härrör från tiden efter 1830 och de jordfattiga skikten är i majoritet. De egendomslösa utsattes således för större kontroll av sina äktenskapliga liv, vilket kan förklaras med att det var bönder som skötte övervakningen som medlemmar

i kyrkorådet. "Godkända" konfliktorsaker, dvs. de som blev föremål för behandling i kyrkorådet, var misshandel, försummad hushållning och dryckenskap. Konflikterna handlade till stor del om att makarna anklagade varandra för att inte ha levt upp till idealen för husbonde- och matmorspositionerna. Det är uppenbart att kvinnorna sökte tänja sitt manöverutrymme och ifrågasatte husbondens maktställning, då de bidrog med inkomster till hushållet. Ett belysande exempel på detta är konflikten mellan bonden Erik Jonsson och hans hustru och svärmor 1839. Erik hade berusad kommit in i stugan och "avpetat Rocksnoret för svärmodern, som då setat och spunnit. Därpå hade han kastat snus i knäna på sin Hustru, under yttrande: 'Jag har snus ändå jag, fastän Olas-Quinfolken [svärmodern och hustrun] ej kunna åstadkomma några garnhärvor åt mig för att köpa'". Han hade därefter bett hustrun ta fram brännvinsflaskan, vilket hon vägrade. Sedan tvingade han in henne i kammaren där de grälade högljutt (s. 301). Fiebranz kommenterar att Eriks uppträdande kan läsas som en uppvisning, en demonstration av rådande genusuppfattningar. Erik förväntades ha kontroll över produktionen på gården och produktionsresultatens värde, medan kvinnorna vägrade underkasta sig.

Hustavlans modell för husbondemakt var under perioden starkt levande men, som framgår ovan, delvis ifrågasatt. Fiebranz kan också se att arbetsdelningen förändrades i riktning mot att kvinnor i allt högre utsträckning knöts till det inre husliga arbetet, medan männens arbete fick en starkare försörjningsprägel. Kvinnors ansvarsområden krympte således. Bara om den ekonomiska överlevnaden stod på spel ökade kvinnors handlingsutrymme. Den fortsatt starka jordbruksanknytningen verkade konserverande på husbondemakten och maktstrukturen inom hushållet bibehölls, även om försörjningen krävde flexibla insatser i olika näringar.

Fiebranz studie är mycket innehållsrik och omsorgsfullt genomförd. Hon vänder och vrider på tidigare forskningsresultat, begrepp och källor och inget lämnas okommenterat. Även om den ibland kan kännas överväldigande kvarstår intrycket av en formidabel forskningsinsats. Avhandlingen är ett viktigt bidrag inte bara till forskningen om genusarbetsdelningen och dess betydelse för samhällsförändring utan även till kunskapsutvecklingen generellt om "den agrara revolutionen".

Inger Lövkrona, Lund